

Відгук

офіційного опонента про дисертацію Вероніки Іванівни Ярмак
«Семантика і прагматика темпоральності у сербському літературно-
художньому дискурсі: структурні, стилістичні та компаративні аспекти»,
подану для захисту на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук
зі спеціальності 10.02.03 – слов'янські мови

Дисертаційна робота В.І. Ярмак присвячена аналізу граматичних засобів позначення минулого часу в сербській мові. Конструювання моделей часу в різних епохах та культурах захоплює філософів, етнологів, культурологів, лінгвістів, створено концепції «лінійного», «циклічного», «колоподібного», «замкненого» часу тощо, відмінне від європейського сприйняття часу стало одним з головних аргументів відомої гіпотези Сепіра – Уорфа. Можна сказати, що кожна мова за допомогою граматичних і лексичних засобів репрезентує власну модель та образ часу. Тому, враховуючи відсутність монографічних досліджень розвитку й еволюції граматичних засобів позначення минулого часу в сербській мові на тлі інших слов'янських мов, а також те, що сербська мова належить до унікального «напіваористного» типу претеритальної системи, актуальність дисертаційного дослідження В.І. Ярмак не викликає жодних сумнівів.

Цілком погоджуємось із дисертанткою у формулюванні новизни дослідження, що полягає насамперед в інтегративному порівняльно-типологічному підході, у залученні східнослов'янського компаративного контексту, в урахуванні специфіки літературних течій, жанрових особливостей аналізованих творів, індивідуального стилю письменника. Власне, новим є сам спосіб відновлення внутрішньої форми сербських дієслівних форм минулого часу, що дає підстави для впевнених висновків щодо функціонально-семантичних змін у системі засобів вираження минулого часу в сербській мові. Обрана автором методологія переконлива та продуктивна щодо здійснення комплексного аналізу й отримання

результатів, які дозволяють скласти цілісне системне уявлення про актуальний стан і динаміку претеритальної системи сербської мови. Перед нами – надзвичайно масштабне й глибоке, різновекторне, але водночас стратегічно дуже цілісне філологічне дослідження.

Залучення до аналізу широкого у жанровому та часовому плані діапазону текстів (більше 10 тис. прикладів з 76 творів, з середини XIX ст. до початку XXI ст.) забезпечує достовірність результатів та викликає цілковиту згоду, оскільки ступінь усвідомленості поетом чи письменником вибору певних засобів реалізації темпоральної семантики в художньому тексті може бути різною і, за влучним висловом Л.В. Зубової, відомої дослідниці мови поезії, мовні ігри чи навіть помилки автора літературного твору «можуть вказувати на альтернативні можливості розвитку слів і форм, ставати сигналами майбутніх властивостей мови».

Теоретична й практична цінність, а також апробація результатів дослідження (47 одноосібних публікацій, численні успішні доповіді на багатьох престижних славістичних конференціях та конгресах) цілком переконливі.

Перший розділ присвячено загальним питанням теорії та методології дослідження претеритальних форм у сербському художньому дискурсі. Вдумливий огляд філософських поглядів на категорію часу, починаючи з Античності, створює надійний фундамент для подальших міркувань. Автор ретельно аналізує сербську модель часу, зумовлену парадигмами релігійної, етнічної, мовної та історичної ідентичності, з урахуванням тенденцій та підходів до вивчення цієї категорії у різних науках та у контексті її антропоцентричності. Осмислюючи проблему інтерпретації минулого часу в сербському літературному дискурсі, дисертантка справедливо пов'язує її з історичною долею етносу, зокрема багатовіковим перебуванням Сербії у складі Османської та Австро-Угорської імперій, специфікою геополітичного положення Сербії як країни на перехресті різних релігій і культурних ареалів тощо.

У дисертації наочно представлено структуру поля темпоральності у сербській мові, що охоплює як дієслівні, так і недієслівні засоби. Детально розглянуто кореляцію теоретичних дефініцій та дискурсивних функцій кожної з форм минулого часу (перфект з допоміжним дієсловом, перфект без допоміжного дієслова або «усічений» перфект, аорист, імперфект, плюсквамперфект) у різножанровому художньому дискурсі. В.І. Ярмак послідовно і ґрунтовно аналізує усі можливі, канонічні та неканонічні, форми вираження претеритальної семантики у сербській мові, аргументовано описує генезу дієслівних форм минулого часу.

Додаткових нетривіальних відтінків загальній картині змін у системі форм минулого часу додає звернення до діалектних даних, що свідчать про певну суперечливість граматичних процесів: у деяких діалектах аорист і імперфект вже витіснено аналітичними формами перфекта, а в інших синтетичні форми модифікуються, але продовжують функціонувати. Структурно та логічно обґрунтованою у цьому розділі видається розгорнута ретроспектива історії дослідження претеритальних часів у сербській лінгвістиці з увагою на порівняльному аспекті вивчення відповідних парадигм у сербській та східнослов'янських мовах.

У другому розділі детально досліджено семантико-експресивний потенціал претеритальних форм дієслів як опорних елементів сербського прозового дискурсу різних періодів (зокрема, ефект ретардації, стоп-кадру, створюваний імперфектами й плюсквамперфектами, динамізація сюжету, стрімка зміна картин і ситуацій за допомогою аористів тощо). Цілком виправданим, зокрема, видається фокусування уваги автора на функціях претеритальних форм сербських *verba dicendi* і *verba cogitandi* у діалогічному дискурсі класичного сербського роману, з урахуванням впливу діалектних особливостей авторів. Зазначимо, що постійна увага дисертантки до щонайменших деталей, непомітних на перший погляд чинників, що насправді виявляються чи не найважливішими, викликає довіру до її висновків на всіх етапах дослідження.

Вагоме дослідницьке місце у цьому розділі посідає детальний розгляд стилістичного потенціалу дієслівних форм минулого часу: в різних видах повторів у творах доби романтизму й модерну, при інверсійному порядку слів у поетичному дискурсі, у складі оксюморонів, звертань, риторичних запитань, заперечних конструкцій, для стилізації художнього контексту під античність, як ключових елементів паратексту (в авторських ремарках, заголовках тощо) у сербській класичній комедії. Вдумливо проаналізовано роль прислівників, вербоїдів та інших лексичних засобів у формуванні конфігурації хронотопу художнього твору та у створенні маргінального темпорального фону сербського прозового дискурсу, а також типові зразки транспозиції семантики дієслівних форм і вплив дієслівних префіксів (які, до речі, чомусь увійшли до складу «лексичних» засобів, хоча вони, скоріше, є семантико-словотвірними (або формотвірними) засобами).

У третьому розділі В.І. Ярмач звертається до розгляду специфічних, суто сербських особливостей використання претеритальних форм дієслова. Зокрема, у фокус уваги автора потрапляють стилістичні функції перфекта без допоміжного дієслова у різних типах дискурсів. Слушно звертаючи увагу на нетотожність цієї форми східнослов'янському простому претериту (незважаючи на структурну схожість між ними), як і нетотожність сербському перфекту з допоміжним дієсловом, дисертантка виявляє низку специфічних функцій усіченого перфекта у поезії, класичній драмі, прозовій оповіді, гротескно-сатиричних творах. Зокрема, наочно і переконливо продемонстровано, що перфект без допоміжного дієслова поживавлює оповідь, може бути передвісником наступної дії, яка в найближчому контексті виражається повним перфектом або іншими формами, може слугувати для позначення минулих дій, що неодноразово повторювалися й змінювали одна одну тощо.

Нетривіальні функціонально-стилістичні особливості дієслівних форм минулого часу виявлено у процесі аналізу дискурсу сербської літературної критики: використання плюсквамперфекта з дієсловом-зв'язкою у формі

імперфекта та плюсквамперфекта з дієсловом-зв'язкою у формі перфекта, не характерні для наукового стилю поєднання імперфектів і аористів.

Переконливо доведено розширення традиційного стилістичного діапазону сербських грамам минулого часу у хронотопі листів (як художньому прийомі та стилізації епістолярного жанру), зосібна майже необмежені семантико-експресивні можливості різновидів перфектів із допоміжними дієсловами у творах І. Секулич, Г. Петровича. Ці граматичні форми претериту демонструють свою універсальність – і це вже має ознаки тенденції – у літературних жанрах із максимально розмитими обрисами хронотопу: творах белградського сюрреалізму, філософських есе, романі-параболі, у постмодерних творах (романі-лексиконі, романі-клепсидрі, романі-гороскопі). Отже, уся логіка викладу свідчить, що перфект із допоміжним дієсловом перетворюється на дієслівну форму з необмеженим семантико-експресивним потенціалом. Це забезпечує переконливість подальших дослідницьких висновків про переважання аналітичних мовних тенденцій над синтетичними, що є типологічною відмінністю сербської мови від східнослов'янських і більшості західнослов'янських мов.

Для справжнього осмислення сутності складного явища необхідно вийти за його межі, тому змістовно і структурно обґрунтованим у роботі є четвертий розділ, що містить компаративний аналіз сучасного стану претеритальних дієслівних парадигм сербської та східнослов'янських мов. На матеріалі творів сербських письменників різних епох у перекладах українською, білоруською та російською мовами дисертантка ретельно й прискіпливо аналізує особливості перекладацьких рішень в інтерпретації різних форм минулого часу. Цілком справедливим видається висновок, що «найочікуванішими» еквівалентами сербських синтетичних претеритальних форм (аориста й імперфекта) є «універсальні» східнослов'янські претеритальні форми, утворені від дієслів доконаного й недоконаного виду, вони є також основними еквівалентами й форм сербського перфекта від перфективних і неперфективних дієслів, але вирішальну роль у виборі

перекладного еквівалента часто відіграє контекст. Як свідчить здійснений дослідницею аналіз, перекладачі, на жаль, не завжди послуговуються ресурсами української мови, що має повноправну форму давноминулого часу, для перекладу сербського плюсквамперфекту. Окремим логічно обґрунтованим дослідницьким вектором є виявлення перекладацьких трансформацій під час перекладу граматичних форм, що теоретично не співвідносяться з планом минулого, проте в художньому дискурсі демонструють тенденцію до семантичної транспозиції: сербського оптативного перфекту, кондиціоналу (I), форм майбутнього часу I та презенсу. Цікавим і продуманим є відтворення внутрішньої форми дієслівних форм минулого часу в процесі аналізу перекладацького вибору сербських еквівалентів українських, білоруських і російських претеритальних форм у художньому дискурсі. Наприклад, спочатку в третьому розділі (3.9) віртуозно проаналізовано стилістично-експресивний потенціал сербського двовидового дієслова *видети*, а потім, у четвертому розділі (с. 387–390), продемонстровано можливості трансформації конструкцій з дієсловом *бачити* в перекладах сербською.

У Висновках узагальнено та систематизовано усі основні положення, що їх було доведено, і це засвідчує структурно-композиційну завершеність роботи.

Зазначимо, що у дисертації поєднано надзвичайно рельєфний та насичений «живим» матеріалом виклад інформації з дотриманням усіх канонів наукового стилю. Окремі стилістичні та технічні огріхи не заслуговують на спеціальний розгляд і не знижують в цілому надзвичайно позитивного враження від тексту.

Ми не маємо концептуальних зауважень щодо поданої дисертації, які б поставили під сумнів результати ретельної дослідницької праці, проведеної дисертанткою, але вважаємо за потрібне висловити кілька міркувань.

1. Змістове наповнення структурно-композиційних параметрів дисертаційного дослідження як жанрового різновиду наукового дискурсу (зокрема, теми, мети, завдань, об'єкта, предмета тощо) передбачає тісні смислові зв'язки. У рецензованій дисертації наявна незначна неузгодженість вказаних параметрів: тема охоплює семантику і прагматику усього поля темпоральності, мета роботи звужує тему до виявлення закономірностей та особливостей функціонування темпоральних форм минулого часу, відповідно до мети, і цілком коректно, сформульовано предмет й об'єкт дослідження. Бажано, щоб усі ці позиції були у кореляції.

2. У лінгвістичних дослідженнях розрізняють дейктичний і наративний час (у тексті дисертації останнє поняття наявне на с. 76 і с. 412), або «дейктичний» і «нاراتивний» типи текстів (відкриті та обгрунтовані Е. Бенвеністом), які, зокрема, впливають на використання чи невикористання певних дієслівних форм часу та виду (наприклад, французький аорист майже не використовується у дейктичному режимі). Відповідно говорять про дейктичне та наративне використання грамам часу. Хотілось би уточнити, чи є релевантними ці параметри щодо проаналізованих прикладів?

3. Досліджений у роботі фактичний матеріал вражає своєю жанровою й тематичною різноманітністю, кількістю, часовим діапазоном, що робить результати дослідження цілком переконливими. Але вважаємо, що залучення до дослідження корпусних даних, особливо в аспекті часової динаміки, імовірно, могло б допомогти у верифікації гіпотези щодо тенденції послаблення позицій аориста та імперфекта та розширення функцій перфекта з допоміжним дієсловом, його поступового перетворення на форму з необмеженим семантико-експресивним потенціалом.

4. У дисертації наявні переконливі кількісні дані щодо частоти вживання дієслівних форм у романах М. Павича, Б. Пекіча, (табл. 1–4, с. 481–483). Але, на нашу думку, рецензована робота набула б ще більшої ваги, якби автор ширше використав кількісний метод і навів більше кількісних даних щодо

частотності тих чи інших граматичних форм минулого часу. Крім того, залишаються не зовсім зрозумілими критерії визначення частотності. Наприклад, якщо стверджується, що певна граматична форма або стилістичний прийом «часто» / «часто-густо» використовується в тій чи іншій функції або у певному тексті, то що це означає? Що кількість цих форм у порівнянні з іншими більше 50%? Аналогічно виникає запитання щодо критеріїв для визначення «найчастотніших», «менш частих» «набагато менш частотніших» одиниць, а також щодо сутності поняття «показник частоти вживання» (с. 347).

5. У процесі аналізу сегменту минулого часу поля темпоральності в дисертації певною мірою використано інструментарій наукової школи функціональної граматики О.В. Бондарка (зокрема, фактична інтеграція системно-структурного та функціонально-семантичного підходів, використання понять «ядра» та «периферії» граматичного поля темпоральності, «засобів поля темпоральності» та «конфігурації його компонентів» з відповідним мовним наповненням, розуміння поняття «функція» та ідея розвитку функцій мовних одиниць тощо). Водночас засновник цієї наукової школи, О.В. Бондарко, згадується лише як «один з представників функціональної граматики» (с. 142), а у списку літератури відсутня відповідна програмна монографія «Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность» (1990), хоча й наявні інші праці цього науковця. Вважаємо, що варто було б ясніше експлікувати роль цього напряму функціональної граматики у формуванні методологічного апарату дослідження.

6. Проблема співвідношення категорій часу й виду – одна з актуальних у сучасних граматичних та типологічних наукових розвідках. І дисертантка не оминула увагою це питання, розглянувши особливості функціонування сербських двовидових дієслів *бити* й *видети* у прозових творах (3.9), а також трансформації претеритальних конструкції з українським дієсловом *бачити* у

перекладах українського художнього дискурсу сербською мовою (4.5). Ми розуміємо, чому для аналізу було обрано сербські лексеми *бити* й *видети* – вони є надзвичайно складними за семантичною структурою (зокрема – аспектуальною) і демонструють широкий спектр експресивно-стилістичних функцій. Але разом з тим, це скоріше яскраві винятки, ніж системне явище. Принагідно зазначимо, що українське дієслово *бачити* теж не є простим за семантичною структурою (с. 388), оскільки, по-перше, належить до так званих дієслів «безпосереднього ефекту», тобто, незважаючи на імперфективну семантику, не може бути «неуспішним» (неможливо *бачити*, але не *побачити*), а, по-друге, разом з перфективним парним дієсловом *побачити* належить до нечисленного перфективного типу видових пар зі специфічними властивостями, в яких перфективний член позначає перехід до певного стану, а імперфективний – власне стан, який, зокрема, може бути динамічним (наприклад, можна *бачити все краще й краще*). Але, на нашу думку, підстави для системних висновків міг би дати аналіз більш стандартних варіантів, коли еквівалент сербського двовидового дієслова належить до тривіальної видової пари (типу *зустрічати – зустріти*) або до граничної видової пари «процес – результат» (типу *будувати – побудувати*).

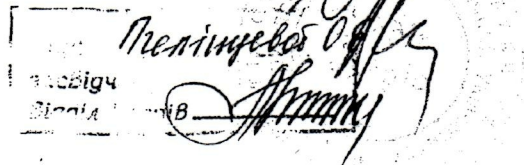
Ці міркування мають дискусійний або рекомендаційний характер, не впливають на загальну високу оцінку роботи і в жодному разі не применшують її наукової цінності. Дисертація В.І. Ярмак є, на нашу думку, повністю оригінальним, актуальним і надзвичайно цікавим науковим дослідженням, що робить істотний внесок в емпіричну базу славістичних студій, теорію та методологію граматичних досліджень і водночас має важливу практичну цінність – результати дисертації варто було б врахувати у процесі укладання одномовних та зіставних граматики та у практиці перекладу художніх текстів.

Автореферат та публікації повністю відображають зміст дисертації.

Вважаємо, що дисертаційне дослідження цілком відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567 (зі змінами, затвердженими Постановами Кабінету Міністрів України, від 16 серпня 2015 р. № 656, від 30 грудня 2015 р. № 1159 та від 27 липня 2016 р. № 567), а її автор – Ярмач Вероніка Іванівна – безперечно заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.03 – слов'янські мови.

Доктор філологічних наук,
доцент, завідувач кафедри української мови
та загального мовознавства
Черкаського державного
технологічного університету

О. Е. Пчелінцева

Відрук надіслано
до спецради 02.05.2019р.
Ученний секретар І. В. Рудківська
[Signature]